

LA CRISI DE LES VILLAE I DE LA NOBLESA DE LA TARRACONENSIS EN EL CANVI DEL SEGLE V AL VI. FONTS TEXTUALS I EVIDÈNCIES ARQUEOLÒGIQUES

Tarraconensis, uillae, aristocràcia, visigots

J. Canal* E. Canal* J. M. Nolla** J. Sagrera**

Las uillae como centros de la explotación económica del territorio y lugar de representación del poder de sus propietarios, se abandonaron entre la segunda mitad / último tercio del siglo V y el primer tercio / primera mitad del VI. A partir de datos numerosos de diversa entidad se plantea, para la Tarraconense, el papel determinante que en este proceso habría tenido la llegada de los visigodos y la sustitución de la antigua clase dirigente.

Tarraconensis, uillae, aristocràcia, visigodos.

Les uillae, centres d'exploitation économique du territoire et lieu de représentation du pouvoir des propriétaires fonciers, ont été abandonnées entre la fin de Vème siècle et la première moitié du VIème siècle. Le dossier des textes et le dossier archéologique met en question, pour l'ancienne Tarraconensis, la substitution de la vieille aristocratie romaine pour les Wisigothiques.

Tarraconensis, uillae, propriétaires fonciers, Wisigothiques.

La uilla, centro económico de l'esplotazione del territorio e luogo di rappresentazione del potere dei domini, hanno stato abbandonate fra la fine del V secolo e la prima metà del VI secolo. Numerosi documenti fanno stabilire, per la Tarraconensis, il protagonismo de l'arrivata dei Visigoti e il scambio de la vecchia aristocrazia romana.

Tarraconensis, uillae, aristocrazia, visigoti.

185

Els historiadors i arqueòlegs que s'acosten al tema de les formes del poblament i organització del món local en aquella etapa tan indefinida per la historiografia coneguda com l'antiguitat tardana –a grans trets, entre els segles IV i VIII a casa nostra–, no deixen d'observar el gran contrast plantejat entre la informació escrita, els edictes, codis, diplomes, cròniques i altres documents de l'època, que proposen el manteniment de les estructures locals dites *uillae*, *uici*, *castella*, *casalia*, *fundi*, *curtes*..., a diversos llocs de l'occident europeu i, d'altra banda, l'arqueologia que identifica un gran nombre d'hàbitats de tipus romà clàssic –*villae*– transformats, abandonats o destruïts al llarg d'una extensa etapa entre els segles III i VII, al mateix temps que no aconsegueix identificar fàcilment els hàbitats posteriors la qual cosa ha fet que, en general, els arqueòlegs pro-

posessin una important reducció i decadència dels llocs de poblament de tradició antiga, especialment entre els segles V i VI.

En general, arqueòlegs i historiadors de l'antiguitat tardana adopten una actitud "evolucionista" per explicar els canvis experimentats per les formes de poblament en aquells segles –del IV al VIII–, quan, per exemple, moltes vil·les pateixen abandonaments sobtats en diverses èpoques mentre d'altres mostren transformacions constructives i funcionals diverses que perllonguen la seva vida fins moments molt avançats i fins als nostres dies en alguns casos. Aquesta és la visió dominant en la historiografia hispana actual (López Quiroga/Rodríguez Martín 2002, 137-190), i també a la catalana (Navarro 1999b, 120-121; Palol 2005, 485-511; Navarro 2005, 513-571).

* Associació Arqueològica de Girona.

** Institut del Patrimoni Cultural. Universitat de Girona. Aquest treball ha estat realitzat amb l'ajuda del projecte ministerial "Arqueologia e historia de núcleos urbanos tardoantiguos y medievales en el noreste peninsular" (HUM. 2004-04-507).

Aquesta qüestió es planteja de manera cada cop més insistent en la historiografia europea i d'arreu, on cal destacar les aportacions d'autors/es com Lewitt (2003), Brogiolo (1996) o Chavarría (2004). Però si bé comença a existir un cert consens a l'hora d'establir un marc cronològic més concret per a aquesta crisi –entre els segles V i VI–, hom està encara molt lluny d'oferir un quadre explicatiu generalitzat que en valori causes i els processos que s'hi desenvoluparen. Segurament perquè no va passar el mateix a tot arreu ni les causes foren coincidents.

Pensem que a Catalunya, i més concretament en relació a les comarques gironines –aleshores les regions orientals de la *Tarraconense*–, aquestes qüestions es poden plantejar en un marc cronològic i geogràfic més específic, car les dades arqueològiques i textuals semblen proposar-nos canvis importants en el trànsit del segle V al VI, però també continuïtats, especialment en l'ordre jurídic i polític, entre l'agonitzant imperi romà i la nova formació política visigoda, imposada pels reis Euric i Alaric en aquells anys.

En resum, se'ns planteja la qüestió de la fi o la permanència de les vil·les i els seus habitants al final del món antic: els *possessores* o *domini*, grans propietaris i, ensems, governants locals en el baix imperi, com el *Vitalis* que a la segona meitat del segle IV féu inscriure el seu nom i la seva imatge en el sòl de mosaic del passadís d'entrada de la seva vil·la dels Ametllers a Tossa. Estem davant d'una contradicció irresoluble o bé es tracta de dos conceptes que poden ser complementaris? Podem plantejar un marc cronològic més concret per aquesta crisi i donar-li un contingut més polític? Veurem fins a quin punt l'arqueologia gironina i els textos –d'abast més general– ens ajuden a avançar en aquestes qüestions.

CONTINUITAT O FI DE LA UILLA EN LA HISTORIOGRAFIA ACTUAL

La historiografia europea està lluny d'oferir un consens sobre aquesta qüestió; un altmedievalista de reconegut prestigi com l'italià Paolo Delogu observa que a Itàlia, com en altres bandes, en la documentació escrita del segle VIII hi figuren molts termes relatius a institucions jurídiques i situacions socials i econòmiques idèntics als utilitzats en l'antiguitat tardana fins al segle VI. Un bon exemple seria l'esment en els diplomes longobards dels *fundi* com articuladors normals del territori rural i dels *uici* com a centres de població, que sembla documentar la supervivència de la organització del camp definida en època imperial. El mateix autor comenta poc més endavant que és evident el contrast entre la interpretació donada per la documentació arqueològica i la proposada per les fonts escrites, que posen en relleu la persistència dels aspectes essencials de la organització tardoantiga (Delogu 1994, 7-29). L'autor

s'inclina per la hipòtesi "rupturista" que semblen indicar les fonts arqueològiques; en la seva opinió els textos mostren una imatge "arcaïtzant" que no es correspon amb les noves realitats del poblament, però també accepta la visió del *fundus* com una unitat administrativa que permet explicar la seva permanència en la documentació medieval, car seria el marc administratiu –el "domini públic"– on actuarien les persones i institucions de govern fins ben avançat el segle IX. D'aquesta manera, el *locus*, *fundus* o *villa* seria una "superestructura" de govern gairebé immutable durant segles, mentre en el seu marc es produïrien les grans modificacions que manifesta l'arqueologia. De fet, sembla que tenim exemples d'aquestes apreciacions ben a prop de Girona, on les *villae* de *Parietes Rufini* i de *Castellum Fractum* eren, en el segle IX i principis del X, territoris integrats per diversos agrupaments o *villares* al voltant d'antics centres polítics i religiosos, com en el cas de *Parietes Rufini*-Domeny (Canal et alii 2003, 181-195), o militars com el citat *castellum* (Canal et alii 2003, 321-330; Burch et alii 2006, 179-189), les restes del qual són ben visibles al replà de la muntanya de Sant Julià de Ramis, tres quilòmetres al nord de la ciutat. En un sentit semblant al de l'italià Delogu, però limitant-se a l'evolució de les formes de poblament, es manifesta Roger Collins quan afirma, referint-se a la península Ibèrica en època visigoda [...] *Puede ser demasiado pronto para hacer generalizaciones basadas en lo que todavía són evidencias limitadas y geográficamente muy dispersas [...] Lo más importante es que hay una coincidencia bastante generalizada en afirmar que las villas romanas habían sido prácticamente todas ellas abandonadas como lugares de residencia a finales del siglo V [...] El modelo de asentamiento que siguió al abandono de las villas romanas comienza ahora a ser conocido [...] El principal elemento en este proceso es la proliferación de pequeños grupos de casas, tales que a menudo algunas de ellas tienen sus propios corrales y/o silos para guardar el grano y otros lugares de almacenaje. Dicho de otro modo, lo que parece estar emergiendo son pequeños pueblos a finales del siglo V [...] (Collins 2005, 218-219).* L'autor anglès no aclareix quins noms portarien aquestes noves formes de poblament ni quina relació tindrien amb l'organització administrativa del territori, però és clar que considerava extingides les vil·les com a residències des de la fi del segle V. Però davant la proposta "rupturista" d'un medievalista com Collins, i malgrat la seva afirmació, gran part dels arqueòlegs hispànics adopten un punt de vista més evolucionista [...] *Las uillae están en la base misma de las transformaciones que conducen a una estructura poblacional y a un sistema socioeconómico que sería el característico de toda la Edad Media. Se trata de un proceso evolutivo lento y complejo que conduciría en el tránsito de los siglos IV al VII d.C., y en lo que a Hispania se refiere, a un punto de llegada; el "final" de un sistema, el típicamente romano, y el*

comienzo de otro, el propiamente "medieval" (...) (López Quiroga/Rodríguez Martín 2002, 141-142). Com podem veure, són dos punts de vista molt allunyats. Tampoc la historiografia catalana sembla tenir les idees gaire clares sobre la qüestió. Una obra de síntesi remarkable, *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X* (Barcelona, 1999), hagués estat un lloc oportú per plantejar aquestes qüestions, però les conclusions generals no foren –en aquest aspecte– gaire engrescadores; un fet significatiu si tenim en compte que en l'estudi hi participaren prop d'un centenar d'especialistes sobre els diversos aspectes d'aquesta etapa, que sens dubte, permeten assegurar que el llibre presentava un veritable "estat de la qüestió" sobre molts aspectes de l'època tardoantiga i altmedieval a casa nostra. En plantejar una reflexió sobre *El final dels assentaments en l'antiguitat tardana*, Rosario Navarro conclou (...) *les vil·les van anar passant de la plenitud palpable a l'abandó. Aquest es produeix lentament a partir del moment en que els circuits comercials s'interrompen (...) i, tot seguit (...) aquesta situació lligada als testimonis medievals, en forma de masies, esglésies i una rica toponímia, pot estar explicant la continuïtat en l'ocupació dels assentaments, si bé en noves possibles localitzacions (...)* (Navarro 1999b, 120-121), on sembla evident el plantejament evolucionista, però també les seves contradiccions. La mateixa autora sembla puntualitzar-ho unes pàgines més endavant (...) *En un moment difícil de precisar, sembla que entre els segles V i VI, es produeix la inutilització dels sectors residencials de la totalitat de les antigues vil·les. Aquesta inutilització no comportà un abandó definitiu, sinó una transformació de l'espai. La transformació es fa més evident en els espais dotats de certs elements característics del sistema de vida romà, com són els àmbits pavimentats amb mosaic o els conjunts arquitectònics destinats a termes. En alguns casos s'observa la seva adequació per a activitats de tipus productiu (...)* (Navarro 1999a, 118). Per tant, l'autora fixa un moment clau, l'època d'abandonament residencial de les vil·les, en el trànsit entre els segles V i VI, però ho fa amb molta prudència. Un altre testimoni de les vacil·lacions historiogràfiques el trobem més endavant, en el mateix volum, quan hom reprèn l'estudi del poblament a partir de la conquesta carolíngia i, tot constatant l'abundància de termes o llocs definits com a *villae* i *villares*, Jordi Bolòs proposa (...) *podríem dir que abans de l'època carolíngia hi havia almenys dos nivells pel que fa a l'organització de l'espai; un terme ampli (que correspondria a una vall, un territori, una vegueria) on s'exercia la jurisdicció i diversos llocs de poblament que rebien el nom de "lloc", de "villa" o de vil·lar (...)* (Bolòs 1999, 388), on, per tant, es diu que aquests indrets ja existien abans del segle VIII, però l'ús dels condicionals posa de relleu la prudència de l'afirmació de l'autor.

D'altra banda, en el volum dedicat a l'antiguitat de la *Història Agrària dels Països Catalans*, Pere de Palol sembla més contundent quan afirma (...) *trobem citades uillae del segle IV que depenen de nuclis urbans importants, com pot ser el cas de Bell-lloc o Pla de l'Horta, a prop de Girona, o bé els Ametllers de Tossa de Mar (la Selva), Centelles o la vil·la dels Munts, a prop de Tarragona; als voltants de Mataró hi trobem Torre Llauder, i propera a Lleida, Vilagrassa, totes amb una cronologia que aniria de la fi del regnat de Diocleciana a finals del segle V (...)* (Palol 2005, 488). Si entenem bé el que diu aquest autor, les vil·les citades només arribarien fins a les darreries del segle V; tanmateix, no va més enllà d'aquesta apreciació ni intenta explicar les causes concretes d'aquesta extinció en una època tan determinada. En aquest mateix volum, Palol i Navarro situen la fi de la *uilla* dins un marc cronològic força ample –que pot anar del segle III al VIII–, que remarca les condicions econòmiques i socials del procés –però mai les polítiques– com a responsables de la progressiva extinció.

En una síntesi sobre la Catalunya carolíngia i des del punt de vista d'un medievalista, Josep M^a Salrach ha proposat, per a Catalunya, una visió semblant a les de Delogu o Collins (...) *No és gens estrany, doncs, que els testimonis més emblemàtics que l'arqueologia ofereix d'aquest moment de l'antiguitat tardana en el món rural, durant els segles VI, VII i principis del VIII, quan les vil·les ja han desaparegut, siguin els uici o poblats com els del Bovalar (Seròs, el Segrià), Puig Rom (Roses, Alt Empordà) i Vilaclara (Castellfollit del Boix, el Bages), on es troba ben documentada l'existència de comunitats pageses amb vocació autàrquica, fet que no exclou un cert grau de relacions mercantils amb l'exterior (...)* (Salrach 2004, 20). L'autor no entra en la qüestió de com relacionar l'estructura de l'administració visigoda del territori amb aquesta transformació radical del poblament, especialment el manteniment de topònims com *uilla* o *uicus*; però també sembla que estigui d'acord en la desaparició o transformació de les benestants vil·les baiximperials, que des del segle VI ja no existeixen. De fet, Salrach, tot i ser un medievalista, ha estat un dels primers en posar sobre la taula qüestions força importants sobre aquesta època com la relació entre aquestes vil·les que desapareixen i les classes dirigents que hi vivien, on planteja alguna hipòtesi sobre la correlació evident entre tots dos fets: (...) *durant els segles VI, VII i VIII, quan les vil·les ja han desaparegut (...) el més significatiu és l'absència d'un centre senyorial, (...) l'aristocràcia es va allunyar de l'esfera de la producció (la crisi de les vil·les ho demostra) (...) es probable que la davallada econòmica de l'antiguitat tardana (...) afebleixi la mateixa aristocràcia (...)* Potser això explica l'absència de restes arqueològiques de centres de poder en el camp (...) *El buit arqueològic pel que fa a la ubicació de l'aristocràcia ha portat a plantejar la*

hipòtesi d'un retorn a la ciutat [...] La desaparició de la presència física dels poderosos a ciutat és contemporània [...] del mateix fenomen al camp [...] Tanmateix, fos on fos, l'aristocràcia degué intentar treure partit de la seva inserció en l'Estat [...] (Sairach 2004, 21-25). L'autor no deixa de notar la fi dels centres senyorials –les vil·les residencials– que ja les fa desaparegudes des del segle VI, però s'estima més una explicació d'evolució progressiva, que posa l'accent en les causes econòmiques, tot i què no deixa de manifestar la seva perplexitat davant la manca de proves sobre la nova ubicació residencial de les classes dirigents. En la mateixa direcció i en relació al conjunt de la *Hispania* visigoda, Chavarria també es pregunta i respon sobre l'aristocràcia i les seves residències, que esdevenen gairebé invisibles al registre arqueològic. Això sembla demostrar la quasi total desaparició de les élites tradicionals causada, bé per un empobriment general, bé per l'ensorrament de les estructures administratives, econòmiques i socials de l'Imperi i la seva substitució per la nova aristocràcia visigoda i per les élites eclesiàstiques (Chavarria 2005, 281); l'autora sembla proposar l'extinció de les classes dirigents romanes com una de les possibles causes. De tota manera, no cal oblidar que aquesta absència arqueològica de centres de poder també és pot aplicar, en gran mesura, als nous amos, els gots, dels quals llur domini, les fonts textuais no en deixen dubtes. De tota manera, sobre aquesta qüestió l'arqueologia gironina pot oferir algunes dades recents que comentarem més endavant.

En definitiva, les tendències historiogràfiques actuals manifesten una certa perplexitat en constatar la fi de la *uilla* benestant en l'àmbit arqueològic, però la seva permanència en el text i en la toponímia. Tampoc no sembla que les implicacions polítiques i socials d'aquests canvis i continuïtats hagin estat especialment investigades –mutacions internes o canvis influïts des de l'exterior–. Per això pensem que una ullada a les fonts –arqueològiques i textuais–, que ens parlen d'aquesta època a casa nostra, ens podrien donar alguns indicis dels canvis aleshores en curs, especialment durant aquells anys de grans modificacions entre els segles V i VI.

EL TRÀNSIT DEL SEGLE V AL VI EN LES VIL·LES GIRONINES I CATALANES. LES DADES ARQUEOLÒGIQUES

Per la nostra banda, no podem deixar d'apreciar que la documentació arqueològica més moderna sobre els final de les *uillae* a les contrades gironines –i més concretament, de la seva part residencial–, com també a la resta de Catalunya, sembla recolzar, més aviat, la visió “rupturista”. Molts d'aquests jaciments estudiats en els darrers anys –els qui ofereixen una cronologia més

ferma–, aporten dades significatives, especialment pel que fa a la fi de la seva *pars urbana*. Però abans ens remuntarem a l'època de les grans reformes que, en molts casos, van significar la reestructuració de les vil·les com centres de luxe i comoditat de les classes dirigents locals i regionals, però també com a espais de poder i de la seva representació; en definitiva, la seva adaptació a centres de domini local.

REFORMES I PROSPERITAT DE LES GRANS VIL·LES: EL SEGLE IV

El baix imperi va representar, des d'aquest punt de vista, modificacions puntuals en alguns casos, però, en d'altres, adaptacions i importants reformes que afectaren amb més o menys intensitat totes les vil·les d'aquest territori que han estat objecte d'excavacions arqueològiques de nivell. No és, ho veurem tot seguit, un procés uniforme i pautat, sinó el resultat de la mateixa història de les explotacions agrícoles i les residències associades que, sens dubte, hem de situar dins l'evolució general de la *Tarraconensis* i de la *Pars Occidentis* de l'imperi, on les vil·les benestants semblen assolir una posició preeminent en la vida local.

Les actuacions més primerenques les trobem a les vil·les suburbanes de *Gerunda*. Al Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter, la vil·la ja havia estat objecte de modificacions i una voluntat d'incorporar luxe i bellesa cap al 200, però cent anys després, es modificà un sector del peristil, ampliant uns banys, fent-los més grans i notables des de tots els punts de vista (Palahí/Vivó 1994, 157-170; Vivó *et alii* 2006, 99-101). Més impressionants semblen les modificacions que afectaren l'àrea residencial de *Can Pau Birol* (o Bell-lloc del Pla), tres quilòmetres al sud-oest de la *urbs*, amb la pavimentació de diverses dependències amb mosaics policromats entre els quals figuren els de la sala principal, potser de recepció i representació, amb els mosaics del Circ Màxim a una banda i els del gran tapís geomètric de Bel·lerofont a l'altra, un conjunt que cal datar en el primer quart del segle IV (Fig. 1). A més, les reformes també significaren la construcció o monumentalització d'unes dependències termals amb mosaic de teselles de colors. Des de dos estudis independents hom proposa què el *Cecilianus* de la inscripció central del mosaic del circ seria el nom de l'amo o *dominus* de la vil·la en aquells anys (Patiño 2002, 83-92 i 203-206; Rodà 2005, 213-223; Vivó *et alii* 2006, 103-106) (Fig. 1).

Vilauba, a Camós, prop de Banyoles, posa al descobert la capacitat del model per sobreposar-se a un incendi què afectà la part central de l'edifici residencial. L'ocasió s'aprofità per aixecar un nou conjunt, amb notable vocació productiva d'oli i/o de vi, evident en el sector de les premses i dipòsits associats a la transformació de matèries primeres (Castanyer/Tremoleda 2001-2002, 159-176).

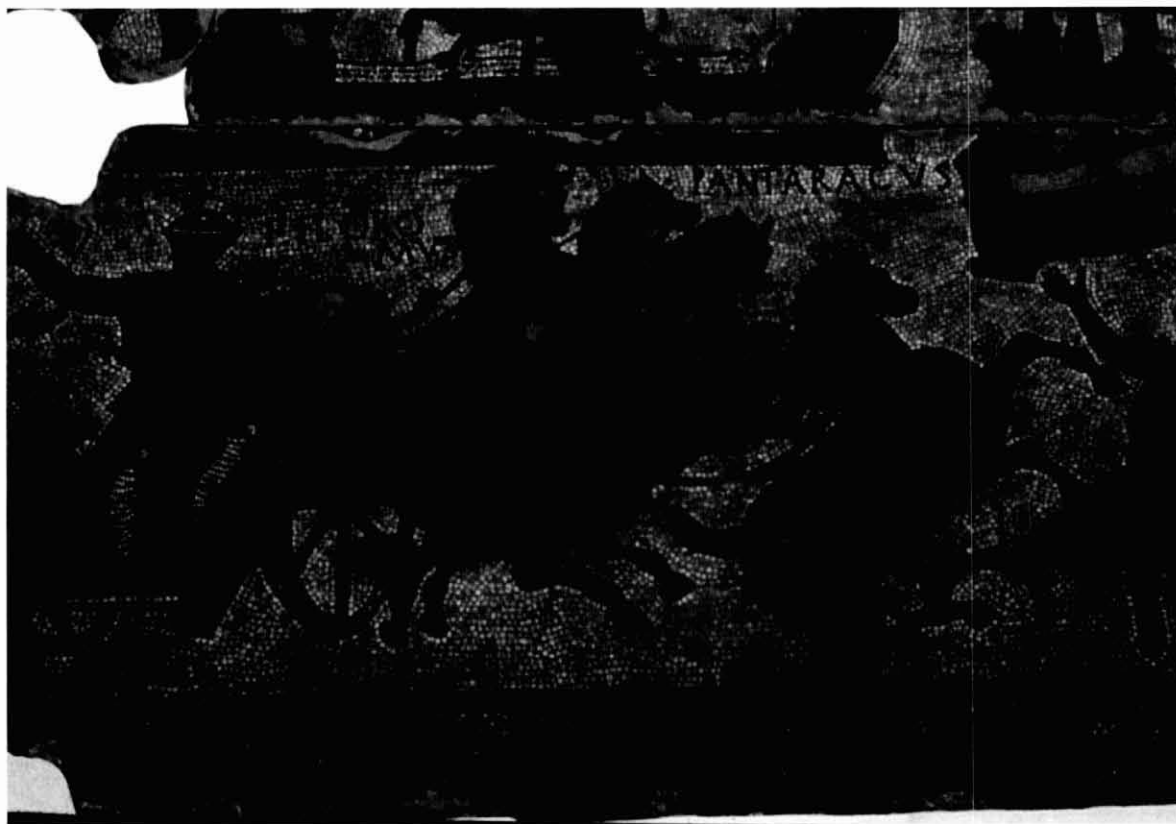


Figura 1. Mosaïc de la cursa al circ Màxim de Roma, Detall. Procedeix de Can Pau Birol o Bell-lloc del Pla, a Girona i es conserva al Museu d'Història de la Ciutat (Girona).

La Font del Vilar, a Avinyonet de Puigventós (Alt Empordà), ofereix una última fase d'ocupació, baiximperial, ben conservada i ben coneguda. A l'entorn d'un pati, els espais de transformació i d'emmagatzematge en *dolia* que caldria posar en relació amb l'obtenció de vi més que no pas d'oli i altres espais més mal conservats, també de clara vocació agrícola. Una mica més enllà, cap a migdia, un nucli residencial, amb sòls de *signinum*, amb uns petits banys associats que funcionaren fins l'abandonament definitiu del lloc el darrer terç del segle V (Casas *et alii* 1995; Vivó *et alii* 2006, 81-84).

Roses és a l'antiguitat romana i especialment a la baixa antiguitat, un lloc peculiar, amb una població dispersa i notable que semblaria correspondre més a un *uicus* que a cap altra cosa. Pel que ens interessa, cal ressenyar l'edifici A, al bell mig de la Ciutadella i a l'antiguitat a tocar la platja, que a mitjan segle IV, va ser objecte d'importantes modificacions i transformacions que, en aquest cas, significaren la desaparició del conjunt termal esdevingut factoria de salaons (Nieto 1993, 177-186; Vivó *et alii* 2006, 85-88).

A Llafranc (Palafrugell) en els mateixos anys es detecta una important activitat edilícia que pot ser conseqüència del final de l'activitat artesanal lligada a la producció de terrissa. Hom veu la transformació dels espais productius en zona residencial (Bartí/Plana 1989, 137-146; Bartí/Plana/Tremoleda 2004, 135-142).

Al Puig Rodon, a Corçà, es van fer reformes que recorden les efectuats al Pla de l'Horta (*supra*) i, sense significar canvis radicals, reforçaren i ampliaren el que s'havia fet cent anys abans (Casas 1986, 15-77; Nolla/Casas 1990, 199-203).

Una mica més tard, cap a mitjan segle IV, la vil·la dels Ametllers, a Tossa, fou novament fundada a consciència. Tota l'edifici fou refet i se situà, de bell nou, en la terrassa mitjana del turó de Sant Magí, on abans ja s'havia aixecat l'edifici baixrepublicà i on ara se situaren, amb una mentalitat diferent, les parts *urbana*, *fructuaria* i *rustica*. L'àmbit principal, amb el mosaïc del *dominus Uitalis* i altres tres estances immediates, interessants però molt senzilles, datades estilísticament a partir de mitjan segle IV, defineixen només la zona residencial i de representació, concentrada a la part central de l'antic edifici, tot ocupant part de la gran façana oriental i, especialment, la zona dels antics banys, modificats a fons i pavimentats amb un sòl d'*opus signinum* (Fig. 2). El que havia estat gran jardí del bloc meridional esdevingué en zona productiva i altres àmbits, àrees de treball, de transformació i de magatzems (Codina *et alii* 2004, 210-212).

La Casa del Racó, a Sant Julià de Ramis, en el Congost de Ter i sobre la *Via Augusta*, un jaciment rural de gran valor, s'abandonà a mitjan segle IV, un cas extraordinari i únic entre el conjunt de vil·les que citem,



Figura 2. Mosaic de la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar), amb la imatge de *Turissa* amb el nom del *dominus Uitalis* i la signatura del cap del taller (*Felix*) (Museu de la vila de Tossa).

però explicable a partir de la història general del lloc. La construcció d'un *castellum* militar sobre la muntanya de Sant Julià i l'adjudicació de les terres immediates al seu terme, pot haver significat la compra o expropiació de la vil·la i el seu *fundus* per l'Estat (Burch *et alii* 2006, 123-126).

Cal avançar uns quants decennis, fins a prop del 400, per constatar, una nova fase d'activitat edilícia que afectà diverses vil·les antigues d'aquest territori. És el cas de Pla de Palol, a Platja d'Aro, on aleshores es modificaren a fons les antigues estructures; un conjunt de patis proper als 10.000 m² fou ocupat amb magatzems, premeses i altres sectors de treball artesanal, entre els quals cal remarcar una ferreria, mentre les dependències occidentals foren dotades d'un pis superior (Nolla ed. 2002, 136-160). Malauradament no coneixem les reformes de la seva *pars urbana* que cal considerar importants.

Finalment, pocs anys després, cap a finals del primer quart del segle V, s'aixecà la darrera fase del conjunt de l'Hort d'en Bach (el Palau de Foixà) a Maçanet de la Selva, modificant completament la disposició anterior. Hom bastí un edifici nou de planta en forma d'U, amb

tres ales al voltant d'un enorme pati obert a llevant. La tècnica constructiva fou magnífica, amb murs de més de 5 m d'alçada incorporats i encara en ús a l'edifici del Palau de Foixà, que confirmen l'existència d'un pis superior (Linàs *et alii* 2000, 135-146).

En conjunt podem afirmar que durant el baix imperi, les vil·les van passar per una etapa d'un notable dinamisme modificar-se, ampliant-se o reestructurant-se i incorporant o mantenint un nivell de luxe que, deixant de banda les de tipus suburbà a l'entorn de Girona (Pla de l'Horta i Can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla)), és sempre moderat i fins i tot de cartró pedra com s'observa als Ametllers (Tossa) on hi ha més aparença que realitat. Es tingué en compte, pel damunt de tot, la voluntat productiva, la rendibilitat de l'explotació.

CRISI DE LES VIL·LES ENTRE ELS SEGLES V I VI

En aquest punt, les dades arqueològiques semblen concloents; entre la segona meitat o l'últim terç del segle V i la primera meitat del VI, les vil·les d'aquest territori deixaren d'existir. Un procés que seguirem amb cert detall tot seguit; no és igual a tot arreu, però ofereix resultats molt similars.

—La vil·la de la Font del Vilar sembla que s'abandonà "pacíficament" en la segona meitat del segle V, més concretament en l'últim terç, tal com mostren les dades aplegades en l'excavació. Sembla que el lloc no fou ocupat o freqüentat mai més (Casas *et alii* 1995).

—A Raset s'ha proposat una data final de les darreries del segle V o els primers decennis del VI, amb freqüentacions sovintejades fins avui dia (Punseti *et alii* 2004, 235-238; Punseti 2005, 175-190).

—A la vil·la de la Quintana, a Cervià de Ter, les dades sobre el moment de l'abandonament, molt puntuals, proposen una data de la segona meitat del segle V, sempre anterior al 500 (Tremoleda/Castanyer 1993, 145), però algunes dades recents fan proposar una intensa i llarga continuïtat durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana a un altre nivell.

—A Puig Rodon, a Corçà, unes bones estratigrafies permeten parlar d'un abandonament generalitzat a mitjan segle VI (Casas 1986, 15-77; Nolla/Casas 1990, 189-203), però amb freqüentacions posteriors, d'aquelles que anomenem "vida entre ruïnes".

—A Llafranc, les dades, molt parcials, fan proposar una crisi generalitzada cap a mitjan/segona meitat del segle V, que hauria representat un abandonament del lloc (Bartí/Plana 1989, 137-146; Bartí/Plana/Tremoleda 2004, 135-142), tot i esporàdiques freqüentacions posteriors.

—A Vilarenys, un conjunt excepcional i poc conegut, les dades d'excavació proposen una cronologia de mitjan segle VI per als materials més moderns (Caja *et alii* 2002, 196-198).

—Del Collet de Sant Antoni, a Calonge, només podem assegurar la seva continuïtat en el segle V i potser no

més enllà (Nolla/Santamaria/Sureda 2002, 87-112). El dipòsit notable de bronzes trobats en la proximitat de la vil·la (Palol 1950, 66-74; Palol 1953, 39-68) no hi estaria en relació directa.

—A Can Pau Birol (Bell-lloc del Pla), al pla de Girona, no disposem de dades estratigràfiques, només cal citar la presència, sobre les seves restes, d'una *domus* medieval i després gran masia, la *Gironella del Pla*, coneguda des de la 1^a meitat del segle XII i centre rector del terme del mateix nom (Canal *et alii* 2003, 266-269; Canal *et alii* 2004, 131-144), sense que en poguéssim assegurar una relació directa entre l'una i l'altra, tot i que sembla una proposta raonable, atesa la continuïtat entre algunes de les parets antigues i algunes de les habitacions modernes.

—En el cas de la vil·la del Pla de l'Horta, a Sarrià, abandonada en algun moment del darrer terç del segle V, sembla possible proposar el seu final en relació a la incorporació del territori al *fundi* del *castellum* de Sant Julià de Ramis, segurament en relació als moments de la incorporació d'aquests territoris a la monarquia visigoda o molt poc després (Burch *et alii* 2006, 127-133); hi ha constància de pervivències perifèriques, com ara una necròpoli visigoda que s'ha excavat recentment (Linàs *et alii* 2005, 196-210).

—La vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar, una de les més ben conegudes, defineix amb més precisió el procés albirat aquí i allà. L'edifici deixà de funcionar com a vil·la durant la primera meitat —potser primer quart— del segle VI; a partir d'aquest moment, s'observa una certa "vida entre ruïnes", amb cabanes, petites construccions sobre i aprofitant espais abandonats de l'edifici i un petit cementiri (Zucchitello 1998, 147-150; López *et alii* 2001, 23-25, fig. 27-29; Codina *et alii* 2004, 212).

—A la vil·la del Pla de Palol, a Platja d'Aro [...] l'edifici baiximperial [...] té unes reformes puntuals que podem situar, com a molt tard, a l'any 475, i que experimentà després tres fases successives d'abandonament. La primera [...] possiblement s'hagi de datar al tombant de segle. Les altres dues les podem situar en sengles moments successius [...] dins un període de temps que no pot ser gaire anterior a l'any 500 i és quasi segur que no supera l'any 525 [...] (Nolla ed. 2002, 146).

—A la vil·la de Vilauba, prop de Banyoles, l'establiment canvià radicalment de model cap a l'any 500; gran part del solar s'abandonà, però un sector fou ocupat amb una petita instal·lació amb una premsa d'oli i magatzems associats. El conjunt deixà de ser lloc d'habitació i només zona de transformació i d'emmagatzematge (Castanyer/Tremoleda 1999, 159-176). Més endavant, abandonat el trull, es bastí sobre els sòls de *signinum* una modesta cabana d'aprofitament dels antics materials de construcció i decoració del lloc (Nolla en premsa). Un procés esplèndid i ben datat. La *villa*, en el sentit tardoantic i altmedieval de comunitat local, humana i territorial, amb uns límits ben definits, encara era citada

pels volts de l'any 1000, doncs en 1017 un precepte papal esmentava la *Villa Alba* entre els llocs on hi tenia béns i drets el monestir de Sant Esteve de Banyoles (Constans 1985, núm. 54).

Totes aquestes vil·les ofereixen una cronologia similar, que no sembla arribar gaire enllà en el segle VI, si més no en les seves funcions residencials. Però també podem detectar continuïtats com per exemple a la vil·la de l'Hort d'en Bach o del Palau, a Maçanet de la Selva, reconstruïda i embellida des de començament del segle V, on no sembla haver-hi interrupcions durant l'antiguitat tardana, però sí modificacions i amortitzacions significatives fins arribar a l'actual edifici del Palau de Foixà, on encara avui hi trobem murs de gran alçada d'època baiximperial incorporats i en ús (Linàs *et alii* 2000, 100-135). Podria ser, també, el cas de la vil·la de can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla), atesa la relació de les parets decorades amb mosaics i les estances modernes; la qual cosa ens planteja que, segurament, no totes les vil·les-edificis perderen llurs funcions residencials i de lloc central a nivell local.

En tot cas, sembla innegable que aquestes residències i llocs de poder ja no tenien, des de finals del segle V o els primers decennis del VI, gaire res a veure amb els edificis precedents, especialment pel que fa als espais de representació i llurs funcions, tot i que, en alguns casos, aquests espais havien reflectit més les pretensions que no pas els mitjans dels *domini* que, com passa a la vil·la dels Ametllers a Tossa, semblen modestos. A la resta de Catalunya —la façana litoral de la *Tarracensis*— les dades arqueològiques hi dibuixen un final semblant (Navarro 1999b, 120-121; Navarro 2005, 53-571). No era la primera crisi que patien les vil·les romanes benestants a casa nostra —els tres segles anteriors ja n'havien vist d'altres—, però sí que en fou la darrera.

ELS INDICIS DE LA PRESENCIA GODA EN ELS SEGLES V-VI

En contrast amb la desaparició del model de vil·la baiximperial, que reflectia el model de vida i, també, la ideologia de les classes dirigents romanes, es comencen a trobar altra mena de dades arqueològiques que ajuden a perfilar l'abast del trànsit produït entre els segles V i VI, tot i que la seva naturalesa sigui ben diferent. Ens referim, concretament a edificacions de tipus civil o militar, i també enterraments, que mostren la imposició del nou poder got i de les quals en comencem a trobar mostres a Girona i el seu voltant. En primer lloc, destacariem el cas de l'edifici trobat al subsòl de la plaça de la Catedral de Girona, ocupant un part significativa de la plaça del *forum*; un edifici notable i que ha estat interpretat com a possible residència del *comes ciuitatis* (Garcia 2004, 347-354) (Fig. 3); un càrrec de govern nou, implantat pel governats gots des dels inicis de la conquesta. (García Moreno 1989, 313-314)

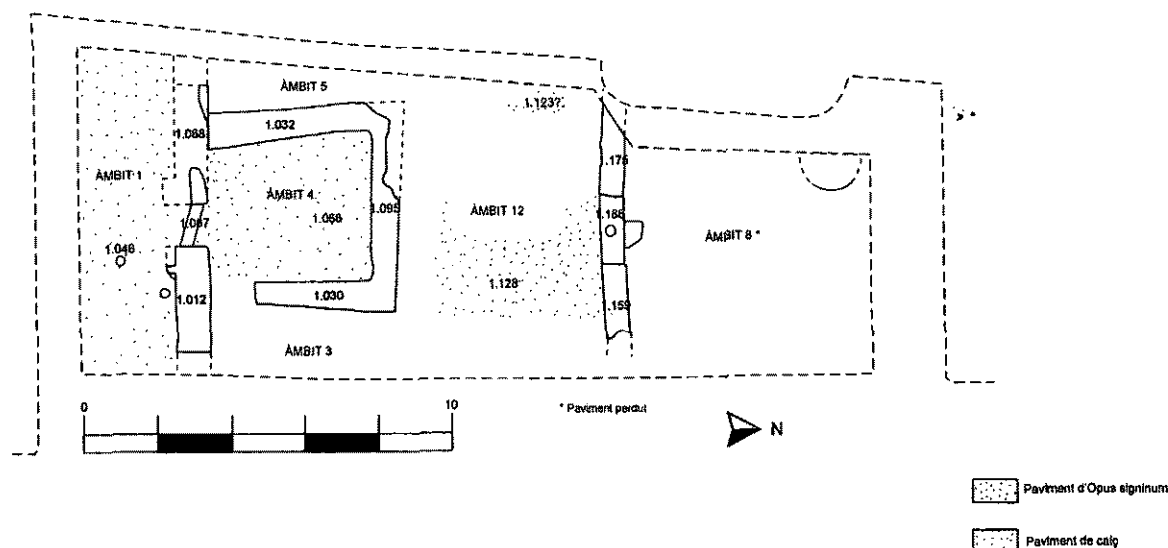


Figura 3. Planta del gran edifici de l'antiguitat tardana localitzat a la plaça de la Catedral de Girona. Seu hipotètica del palau del *Comes ciuitatis*.

També semblen prou significatives les actuacions efectuades al *castellum* romà de Sant Julià de Ramis data- des a finals del segle V o inicis del VI; es tracta d'unes importants reformes que li'n donaren un aspecte més ferm i encastellat, clos al voltant d'un pati central; la forma darrera que tingué fins a la seva desafectació en el segle VIII. Els autors del seu estudi arqueològic (Burch *et alii* 2006, 184-186) proposen que aquestes obres podrien ser no gaire posteriors a la derrota visigoda a Vouillé en el 507, però tampoc descarten un moment un xic anterior, en els últims anys del segle V, quan els gots s'empararen del territori, tal com n'informen les fonts escrites que examinarem tot seguit. Finalment també cal esmentar els enterraments localitzats al costat d'un antic cementiri de la vil·la del Pla de l'Horta que per les característiques dels enterraments i els objectes que acompanyaven els difunts s'han de considerar visigòtics sense cap mena de dubte (Llinàs *et alii* 2005, 195-210; Burch *et alii* 2006, 130-133). En qualsevol cas, la presència d'aquestes restes, desconegudes fa pocs anys, pot indicar un impacte de l'ocupació goda més perceptible del que hom havia pensat fins ara.

EL TRÀNSIT DEL SEGLE V AL VI A LA TARRACONENSIS A LES FONTS ESCRITES

Nosaltresensem que cal relacionar les transformacions detectades per l'arqueologia amb les escasses però significatives notícies d'aquella mateixa època recollides en les cròniques i altres textos, generalment

de segles posteriors. En aquest punt, no deixem d'observar l'important buit informatiu establert entre les cròniques hispàniques del segle V, com la d'Hidaci que no arriba més enllà del 470 i les del segle següent, car fins al 570 no trobem una altra crònica contemporània, la de Joan de Biclara, bisbe de Girona. Per tant, a *Hispania*, i més concretament a la *Tarraconense*, el trànsit entre els segles V i VI, que fou l'època d'un canvi polític transcendental –la fi del domini romà i la imposició del domini visigot que fins aleshores tenia la seva seu a Aquitània, al sud de la Gàl·lia–, depèn de fonts escadusseres, forasteres o tardanes en relació a l'època. Així, la *Chronica Gallica* diu que, per ordre del rei Euric (466-484), un cos d'exèrcit, comandat pel *comes* Gauterit prengué Pamplona i Saragossa, mentre un altre, dirigit per Heldefred i el *dux hispaniarum* Vicenç, (...) *obsessa Tarracona, maritimas urbes obtinuit* (...) (*Chron. Gal.* 664-665); és a dir que, acompanyats d'un alt cap romà que, segurament, donava alguna mena de "legitimitat" a l'operació, els gots conqueriren Tarragona, la capital provincial i, tot seguit, la resta de ciutats costaneres –per tant, Tortosa, Barcelona, Empúries i, segurament, Girona– en una data que nosaltres situem entre el 473 i el 474, si atenem la cronologia proposada indirectament per la *Chronica*. La campanya ordenada per Euric necessitava, en alguna mesura, la legitimitat romana, per això anava acompanyada d'un *dux*, probablement el darrer *dux* de la *Tarraconense* en els anys seixanta (García Moreno 1977, 79-89), però que a començament dels setanta ja actuava al servei dels gots, de la mateixa manera que també ho van fer Arvand i Seronat, que foren prefecte i subprefecte de

les Gàl·lies en els mateixos anys, però que ajudaren a Euric en les seves conquestes al nord dels Pirineus, raó per la qual foren jutjats com a traïdors a la causa de l'Imperi en aquells anys agònics (Sidoni Apol·linar 1.7, 2.1, 4.13), uns indicis indiscutibles de la descomposició terminal de l'Imperi Occidental. De fet, la cronologia d'aquesta intervenció militar visigoda a la Tarraconense encara ofereix discrepàncies entre els investigadors; per exemple d'Abadal, amb prudència, la situà dins el quinquenni 470-475 perquè [...] *Les fonts que ens en parlen ometen la cronologia [...]* (Abadal 1969, 42). Collins s'inclina per l'any 476, després de la deposició de Ròmul August (Collins 2005, 27); en canvi, Orlandis proposa l'any 472, el darrer de l'emperador Antemi (Orlandis 1988, 53) i Garcia Moreno (2001, 125) s'acosta cap al 472-473, després de la deposició del citat emperador.

Isidor de Sevilla, per la seva banda, en la *Historia de regibus Gothorum, suevorum et vandalarum*, ofereix una altra visió, en alguna mesura complementària, sobre aquesta campanya, car recorda que, en aquells anys, a banda de les depredacions comeses pels gots a Lusitania i la citada expedició que ocupà Pamplona i Saragossa [...] *Tarraconense etiam provinciae nobilitatem, quae ei repugnauerat, exercitus inruptione evertit [...]* (Isidor, *Hist. Goth.* 34); és a dir que Euric emprengué una campanya de destrucció de la noblesa de la Tarraconense que se li havia enfrontat. Desconeixem si aquesta notícia tracta de la mateixa campanya citada per la *Chronica Gallica* i que finalitzà amb la presa de Tarraco i les altres ciutats litorals, la qual cosa ens sembla força probable, o si es tractaria d'un fet posterior, en no donar tampoc, el bisbe d'*Hispalis*, cronologia. El sentit de la notícia que d'Isidor depèn en gran mesura del significat que atorguem al verb *evertit*; el filòleg Caerols, que tractà el seu significat en el mateix context que nosaltres, interpretà que l'exèrcit d'Euric anihilà (*evertit*) la noblesa de la Tarraconensis que se li havia enfrontat (*quae ei repugnauerat*) (Caerols 2001, 232). Cal acceptar aquesta traducció de la notícia de la *Historia Gothorum* d'Isidor, un cronista generalment considerat com a molt ben informat, tot i escriure a principis del segle VII, i que basava la seva informació antiga en cronistes de prestigi com Hidaci, Pròsper de Tir, Víctor de Tununa i, segurament, Cassiodor entre d'altres, autors dels segles V i VI. Per això considerem vàlid el raonament que les conseqüències de l'atac d'Euric haurien estat força dramàtiques per a la noblesa d'aquestes terres, que podria haver perdut una part significativa dels seus efectius i del seu poder, si acceptem el sentit de les paraules d'Isidor. Aquest podria ser un punt de trencament històric considerable, que fins avui no sembla haver estat prou valorat en la historiografia catalana i, en general, l'espanyola, però pren un nou sentit si el relacionem amb les dades arqueològiques anteriorment plantejades.

D'altra banda, la *Chronica Caesaraugustana*, segurament escrita per un bisbe d'aquella ciutat a finals del segle VI o principis del VII, afegeix noves dades referides al regnat d'Alaric II (484-507), fill i hereu d'Euric, i a la persistència de l'oposició hispanoromana. En primer lloc, el text esmenta que en l'any 494 els [...] *gothi in Hispania ingressi sunt [...]* (*Chron. Caesaraug.* 222), la qual cosa era interpretada tradicionalment com una entrada en massa i popular dels gots, però avui s'explica més aviat com una arribada de l'exèrcit; ho fa clarament Garcia Moreno [...] *Para nosotros, desde luego, la noticia ofrece una interpretación todavía más simple; entrada de nuevas tropas visigodas que terminaron por controlar el valle del Ebro, acabando con las últimas resistencias indígenas [...]* (García Moreno 2001, 134-135) i, amb més prudència Collins, que aprofita el tema per debatre sobre el caire territorial o fiscal de l'assentament got (Collins 2005, 27-29). Això obliga a matisar les citades expedicions d'Euric vint anys abans que, pel que sembla, no haurien estat definitives o, si més no, no havien tingut l'objectiu d'una ocupació permanent. De manera semblant a com s'havia esdevingut aleshores, l'assentament iniciat en 494 sembla revifar l'oposició local; en l'any 496 [...] *his coss. Burdunellus in Hispania tyrannidem assumit [...]* (*Chron. Caesaraug.* 222); no sabem concretament a quin lloc d'*Hispania* esclatà aquesta revolta, però cal recordar que la *Chronica* fa referència, generalment, a ciutats i llocs de la Tarraconense. La revolta no impedí que l'any següent [...] *Gothi intra Hispanias sedes acceperunt et Burdunellus a suis traditus est [...]* (*Chron. Caesaraug.* 222) és a dir que prenguessin o ocupessin els centres de poder (*sedes*) –segurament vol dir les ciutats i els castells–, tres anys després de la seva entrada, mentre el revoltat fou vençut, lliurat pels seus i executat terriblement a Tolosa. Anys més tard, en 506 [...] *his coss. Dertosa a Gothis ingressa est. Petrus tyrannus interfecit [...]* (*Chron. Caesaraug.* 222), i el seu cap enviat a Saragossa per ser-hi exposat, un fet que per a J. Arce significa que aquella ciutat havia estat el centre de la insurrecció (Arce 2005, 171-172). Com podem veure, Bordonell i Pere són definits com a *tyranni*, un títol generalment reservat, en els escrits de l'antiguitat, a aquells que es revoltaven per tal de prendre el poder i fracassaven, un fet que indicaria, potser, el caire més polític que no pas social de les revoltes –que no semblen del tipus *bagaudae*–, que voldrien impedir la consolidació de la monarquia visigoda a *Hispania* i explicaria la crueltat amb la que foren reprimides i llurs caps executats. Bordonell fou introduït dins un brau de metall posat al foc i Pere, decapitat. Cal pensar també en un destí igualment funest per a molts de llurs seguidors.

En el mateix any 506 se celebrà el concili d'Agda convocat pel rei Alaric com a testimoni de la seva reconciliació amb la jerarquia catòlica del seu regne; a la reunió no hi assistí cap representant de les seues hispàniques.

Garcia Moreno ha donat com a possible explicació [...] *las circunstancias de rebelión por las que entonces pasaba buena parte de la Tarraconense* [...] (Garcia Moreno 2001, 131); però també podria ser innecessària la seva presència si es tractava només d'un concili gèl·lic; en qualsevol cas, Alaric ordenà l'any següent la preparació d'un concili general del regne, amb assistència dels bisbes hispànics, que no se celebrà per la catastròfica derrota de Vouillé davant els francs.

Els esdeveniments dels anys següents –del 507 al 513– significaren una crisi aguda per al fràgil regne visigot. Autors diversos com Cassiodor (*Variae* I-16. II-38. III-1 a 4. IV-17. V-43 i 44.), Procopi (*Hist. Bell.* I-12, 43 i 44) i Isidor de Sevilla (*Hist. Goth.* 37 i 38), a més de breus ressenyes a la *Chronica Gallica* (665-666) o la *Chronica Caesaraugustana* (aa. 508-513), ens expliquen el precipitat nomenament de Gesaleic, fill bastard d'Alaric II a Narbona i la seva fugida a Barcelona després d'haver estat vençut pels burgundis a la Provença; tot deixant aquesta província i la Narbonesa a llur sort, on només resistien Carcassona i Arles. L'activitat de Gesaleic a Barcelona sembla molt conflictiva; la seva política l'enfrontà amb alguns nobles gots, entre els quals en resultaren morts els comtes Goaric i Veila, cap a 510-511. Els ostrogots de Teodoric, comandats pel *dux* Ibbas, que havien alliberat la Provença i la Narbonesa, intervingueren en el 511 a *Hispania* i Gesaleic hagué de refugiar-se entre els vàndals a l'Àfrica, d'on en tornà en el 513 després d'una estada entre els francs de prop d'un any, però fou derrotat a prop de Barcelona, quan tractava de recuperar el poder i mort a la Provença en la seva fugida, quan buscava refugi entre els burgundis. Durant aquests anys conflictius, el poder nuclear dels gots sembla establert a Barcelona i la seva rodalia, però desconeixem com poden haver afectat aquests esdeveniments a la noblesa hispanoromana, que sembla totalment absent de les lluites, a diferència del que va passar en ocasions crítiques anteriors, amb les entrades dels visigots a *Hispania* en els anys setanta i noranta del segle V. Tots els personatges protagonistes –Gesaleic, Amalaric, Ibbas, Goiaric, Veila...– eren gots, i no hi ha cap referència a activitats o actituds de la noblesa local hispanoromana, la qual cosa sembla prou significativa de la seva marginació política en aquella crisi.

El predomini dels nous amos gots a nivell local ja sembla ben afermat durant l'època de l'anomenat "intermedi ostrogot", especialment durant el regnat de Teodoric Amal (511-526), quan el monarca dirigí des d'Itàlia els afers hispànics. Aleshores, en una data imprecisa entre 523 i 526, féu escriure una carta mitjançant Cassiodor, el seu *magister officiorum*, adreçada als governadors d'*Hispania*, *Ampellius* i *Liuvirit*, on, entre moltes altres consideracions, ordenava que els [...] *ullicorum quoque genus, quod ad damnosam tuitionem queruntur inventum, tam de privata possessione quam de publica funditus volumus amoveri, quia non est defensio, quae*

prestatur invitis, suspectum est quod patiuntur volentes, nam hoc est re vera beneficium, si sine murmure feratur acceptum, servitia igitur quae Gothis in ciuitate positae superflue praestabantur. Decernimus amoveri, non enim decet ab ingenuis famulatum quaerere, quos misimus pro libertate pugnare [...] (Cassiodor, *Variae* V, 39). El monarca ordenava que fossin remoguts dels seus càrrecs els *ullici* o caps de les vil·les –privades o públiques– que sota el pretext d'una protecció que era clarament perjudicial, obligaven els seus habitants a prestar serveis il·lícits en profit dels gots establerts a les ciutats. Això vol dir, en la nostra opinió, i malgrat la impressió donada per la política de Teodoric de refer una administració civil en mans de dirigents romans –el text també esmentava els *possessores, conductores, transmarini, monetarii, praebendarii, exactores* i *paraveredores*–; que els caps gots, encapçalats pels comtes, i llurs guarnicions, havien ocupat els llocs de poder a les ciutats i llur territori, on segurament substituïren, si més no en part, les antigues classes dirigents romanes –una duplicació sembla inversemblant–, amb excepció dels bisbes i llurs seguicis, és clar, entre altres raons perquè l'arrianisme dels nouvinguts creava una fossa mental i social infranquejable en aquells inicis del segle VI. La presència de més d'una vintena de bisbes niceans a les diòcesis catalanes en la documentació eclesiàstica de finals del segle cinquè i la primera meitat del sisè –especialment en els textos conciliaris provincials–, tots ells amb noms llatins o grecs (Marquès 1994, 56-71), és a dir, romans, ens parla de l'existència d'una aristocràcia local d'arrels indígenes –potser només una fracció de l'anterior– que sobrevisqué a l'ocupació visigoda i de la qual no en tenim cap altra constatació textual o arqueològica.

Després dels anys d'estabilitat que, pel que sembla, foren els del govern del rei ostrogot Teodoric, amb una certa restauració de l'ordre polític romà a casa nostra, un altre possible signe de dissensions entre gots i hispanoromans el dona l'entrada de la *Chronica Caesaraugustana* corresponent a l'any 529 on diu [...] *His diebus Stephani Hispaniarum praefectus efficitur qui tertio anno praefecturae suae in ciuitate Gerundensi concilio distinctus est* [...] (*Chron. Caesaraug.* 223), és a dir, que en 531 es produí un concili o assemblea a Girona que destituí al *praefectus Hispaniarum* Esteve, que havia estat nomenat tres anys abans per Amalaric, que havia seguit una línia política de nomenament de funcionaris romans semblant a la del seu antecessor Teodoric. Es tracta d'un fet que cal situar en un context molt trasbalsat, enmig d'una important crisi interna del regne visigot, car aquell any els francs envairen la Narbonesa i obligaren el rei a fugir cap Barcelona, on fou assassinat. El cronista grec Procopi, llunyà contemporani dels fets, situà en aquells moments la fugida d'una bona part de l'aristocràcia goda de la Narbonesa cap a *Hispania* (Procopi, *Bell. Goth.* I, 12), molts dels quals

inicialment s'instal·larien a la *Tarraconensis*, un fet que podem considerar com la fi del somni gòtic de la recuperació de la Gàl·lia perduda en el 507. No sabem concretament com afectaren aquests fets els equilibris polítics establerts per Teodoric dos decennis abans, però el cert és que la mort d'Amalaric fou seguida per la proclamació de Teudis –un militar ostrogot–, a més de lluites contra els francs a la Narbonesa i l'esmentat *concilium* o assemblea celebrada a Girona, versemblantment dels caps i l'exèrcit got, poc abans o poc després d'enfrontar-se amb els francs, on prengueren una decisió que ha estat valorada per García Moreno com [...] *un fortalecimiento del poder central de la realeza, al eliminar una instancia intermedia entre ella y la población hispanorromana, limitandose las posibles aspiraciones autonómicas de la antigua aristocracia senatorial* (García Moreno 2001, 157). Tot plegat configura un marc de crisi política amb senyals de tensió entre els grups dirigents gots, que degueren portar la veu cantant en el *concilium* gironí i, d'altra banda, l'aristocràcia hispanorromana que hagués pogut sobreviure als esdeveniments precedents i que es pot haver sentit afectada per la nova entrada de contingents visigots; la destitució del prefecte Esteve a Girona en podria ser un senyal.

Tot plegat, i malgrat l'escassa informació de les fonts, podem afirmar que els decennis finals del segle V i els primers del VI foren una època de grans trasbalsos –invasions, assalts, revoltes i repressions–, una visió que sembla coherent amb l'important grau de destruccions i/o transformacions que observa l'arqueologia de les vil·les en aquells anys i podria ser un índex, a banda de les dades materials, d'un cert grau de desarticulació o readaptació, però també d'eliminació d'una part significativa de la noblesa hispanorromana –*senatores* i *possessores*– que fins aleshores havia monopolitzat els llocs de govern local i provincial. Per això no ens pot sorprendre que alguns autors com Salrach es demanin on és, a partir del segle VI, aquesta noblesa territorial que hom podia identificar per les dades textuals i arqueològiques fins a les darreries del segle V. La destrucció d'una part considerable d'aquesta noblesa dirigent i la fi del seu *way of life*, tot relacionat amb una invasió germànica, no fou un fet exclusiu de la *Tarraconense* o d'*Hispania*. En relació a la conquesta vàndala del nord d'Àfrica –entre el 429 i el 439–, autors dels segles V i VI com Víctor de Vita o Procopi de Cesarea ja esmentaven les destruccions i despossessió de les classes dirigents romanes (Víctor de Vita I, 15-18) i hom pot comprovar la fugida d'aquestes cap a d'altres parts de l'imperi, tal com descriu la legislació de l'emperador Valentinià III, què en 443 decretà la suspensió dels embargaments a favor [...] *de los romanos d'Àfrica que han estat desposseïts, passen necessitats i han hagut d'exiliar-se del seu país [...]*, i també en 451 ordenà que es prenguessin disposicions fiscals a favor [...] *de los dignatarios i possessores africans que han quedat*

desposseïts per la devastació de l'enemic [...] (Nov. Val. 12, 34). D'altra banda, el cronista Paulus Diaconus que escrigué a finals del segle VIII la *historia dels llombards* on explica la invasió d'Itàlia per aquest poble, recorda com, a finals del segle VI [...] *His diebus multi nobilium romanum ab cupiditate interfecti sunt. Reliquie vero per hospites divisi et tertiam partem suum frugum langobardi persolverent, tributarii efficiuntur [...]* (Paulus Diaconus II, 32), és a dir, que molts nobles romans foren morts per cobdícia o desig de riquesa i la resta foren repartits entre els seus "hostes" –els invasors llombards– i esdevingueren tributaris, obligats a pagar un terç dels seus guanys, segurament drets fiscals. Per tant, sembla clar que molts nobles itàlics, però no tots, foren morts –*interfecti sunt*– a finals del segle VI, de la mateixa manera que, més d'un segle abans, ho havien patit els *possessores* africans o, una mica més tard, els hispans; uns fets que facilitaren la substitució de la vella classe dirigent per una altra forana, si més no en els estrats superiors i només en aquells llocs on s'instal·laren els vàndals i els llombards, mentre altres nobles romans conservaren llurs funcions directives, però sota el control dels conqueridors a Itàlia però probablement també a Hispània. Els arqueòlegs italians també identifiquen aquesta època de final del segle VI com la del [...] *fine delle ville [...]* (Brogiolo 1996, 109), en el mateix sentit de desaparició del model residencial dels estaments aristocràtics de tradició romana tardana, després d'una llarga etapa d'agonia que havia tingut el seu origen a finals del segle V. A Itàlia, com a casa nostra, les fonts arqueològiques i les escrites semblen dibuixar un destí comú de les vil·les i dels seus propietaris.

Tot i això, no podem ignorar que els textos jurídics i polítics de l'època semblen assenyalar moltes continuïtats entre el vell i el nou ordre. D'aquells moments són els codis legislatius ordenats pels mateixos reis Euric i Alaric en els anys setanta del segle V i a començament del segle VI, respectivament (D'Ors 1960). Un fet a valorar si tenim en compte la coincidència cronològica amb els fets estudiats en aquest treball. Es tracta d'uns textos que han estat tradicionalment objecte d'especulació sobre el caràcter personal o territorial de la seva aplicació. Encara que el debat està lluny de ser resolt, hi ha hagut una tendència creixent dels especialistes a opinar que es tracta principalment de recopilacions i interpretacions del dret romà –imperial i vulgar– del baix imperi (síntesis successives del debat a Collins 1986, 41-49 i 2005, 37-48) i, per tant, que les diferències que hom observa entre gots i romans no poden ser atribuïdes a una doble legislació, sinó que, com opina Collins [...] *son testimonios de normas legales diferentes para los elementos civiles y militares de la población, y la administración imperial ya consideró y trató precisamente como a soldados a los grupos germánicos. Por lo tanto, la legislación relativa a la resolución de litigios*

entre godos y romanos entraba en la práctica en conflictos de competencia entre la jurisdicción civil y militar (Collins 2005, 241); per tant, avui hom considera generalment l'estat visigot com a hereu i continuador del baiximperial. La lectura de les seves lleis ens dibuixa un panorama força semblant al dels dos segles anteriors, amb la permanència, si més no nominal, de l'organització administrativa romana —els *possessores* o senyors locals hi continuen essent esmentats—, però de manera molt esporàdica, la qual cosa no afegeix sinó incertesa sobre l'abast dels canvis —en tot cas indiscutibles— esdevinguts en el trànsit entre els segles V i VI.

CONCLUSIONS

Malgrat els dubtes proposats fins avui per la historiografia i l'arqueologia de l'antiguitat tardana, la història del trànsit entre els segles V i VI, ens proposa dades de diversa procedència, unes arqueològiques i altres textuals, que permeten esbossar un quadre general, encara poc precís, dels processos esdevinguts en el nord-est de l'antiga província *Tarraconensis*, el darrer espai peninsular que restà dins l'obediència de l'Imperi d'Occident. D'una banda, l'arqueologia ens mostra un món rural actiu on totes les vil·les conegudes, amb més o menys intensitat, havien estat objecte de reformes, millores o adaptacions al llarg del segle IV i, en algunes ocasions, dins dels primers decennis del segle següent (Pla de Palol o l'Hort d'en Bach) amb una aposta decidida per l'explotació del *fundus* que en alguns casos determinats sembla ser l'únic objectiu del propietari (Vlauba) i que en altres comportava reformes, que havien millorat l'espai residencial i de poder per reflectir millor la ideologia i els interessos de les classes dirigents locals —els *domini* o *possessores*, tantes vegades citats en els textos—, un fet que se'ns fa palès, per exemple, en l'espai suburbà de *Gerunda*, però, també, en altres llocs com a Tossa i, versemblantment, a l'Hort d'en Bach i a Pla de Palol. Pràcticament totes aquestes vil·les foren abandonades en un espai de temps que podem situar, entre la segona meitat del segle V i la primera del VI. Podem rebutjar la idea d'una crisi militar que hagi provocat la seva destrucció —no hi ha proves en aquest sentit, ans al contrari—; sembla més probable que l'extinció d'aquest model estigui relacionada amb la crisi com a classe dirigent dels seus residents que, segurament en molts casos, van desaparèixer o van abandonar les seves residències ensems que llurs funcions directives.

Aquesta crisi "arqueològica" pensem que pot ser relacionada amb allò que ens proposen els textos contemporanis, escadussers però significatius. Les informacions escrites contemporànies són molt puntuals i provenen, principalment, d'alguns annals i textos conciliaris, administratius i legislatius, a més d'algunes cròniques posteriors basades, en ocasions, en textos perduts. El conjunt dibuixa una etapa de llarga inestabilitat política entre el

final de l'imperi romà, en la dècada dels anys setanta del segle V i l'afermament del poder got en la primera del segle VI, seguit d'una etapa de disturbis interns fins a mitjan segle. Els conflictes poden haver significat una important reducció del nombre i la influència de l'aristocràcia local romana, i una presència creixent de la classe dirigent goda, amb excepció de l'estament religiós; un fet no gaire diferent al que indiquen algunes fonts en relació a l'establiment dels vàndals a l'Àfrica proconsular o els llombards a Itàlia. Hi hagué, en una proporció que desconexem, una substitució de les classes dirigents romanes pels gots nous; una substitució necessària perquè l'estructura del poder i la tributació no podia mantenir una classe dirigent duplicada, especialment en els seus graus superiors. El vell model de control polític, paral·lel al de l'explotació agrícola i ramadera, a través de la presència puntual o constant dels senyors en grans edificis que calia mantenir i conservar tot invertint-hi continuament, s'havia trencat. No era necessari ni rendible a cap nivell el manteniment d'una manera de fer d'altres èpoques, ara obsolet i que s'organitzà d'altres maneres sens dubte tan eficaces com les anteriors. L'abandonament aparentment pacífic de les vil·les, entre el darrer terç del segle V i mitjan segle VI s'explicaria per què ja no era necessari de mantenir dempeus allò que no solament era costós sinó inútil. Observem quasi sempre que sobre els grans edificis rurals abandonats hi ha presència de vida, d'activitats, cabanes, enterraments, freqüentacions que anomenem "vida entre ruïnes" que denotarien la continuïtat de l'explotació agropecuària i l'aprofitament de tot allò que els vells edificis abandonats podien oferir. És, també, una constant constatar que a prop d'on existí una vil·la, la vida continuà tot adoptant un nou model d'assentament que solucionava d'una altra manera la qüestió principal, el conreu de la terra. Paral·lelament, sorgiren o es consolidaren altres models, com els *castella*, amb agrupacions humanes de nombre considerable, enturonades i ben defensades, com el Puig de les Muralles, a Puig Rom (Roses, Alt Empordà) (en darrera instància, Palol 2004).

Un dels problemes més interessants que se'ns planteja ara mateix és el de reconèixer i identificar les residències, urbanes i/o rurals de l'aristocràcia, dels grans senyors entre els segles VI a IX. Hi eren, no hi ha dubte. Caldrà localitzar-los i descriure'n les característiques i peculiaritats i observar-ne allò que era continuïtat, allò que es reciclava i allò que s'innovava.

BIBLIOGRAFIA

A) FONTS DOCUMENTALS

Cassiodor, *Variae: Monumenta Germaniae Historicae (MGH). Auctorum Antiquissimorum T.XII. Cassiodorus senatoris Variae* edició a cura de Th. Mommsen, Berlin, 1894.

Chronica Gallica: Mommsen Th. (ed.). *Monumenta Germaniae Historicae (MGH). Auctorum Antiquissimorum T. IX. Chronicorum minorum Vol.I.* a cura de Th. Mommsen, Berlin, 1892, 615-666.

Chronicon Caesaraugustanum: Monumenta Germaniae Historicae (MGH). Auctorum Antiquissimorum, T. XI. Chronicorum minorum, Vol.II, a cura de h. Mommsen, Berlin, 1894, 221-223.

Isidor, *Historia Gothorum: Historia de regibus gothorum, suevorum sive vandalorum. Patrologia latina* Vol. 83, col. 1057 a cura de P. Migne, Paris, 1844.

Nov. Val.: *Novellae Valentiniani III. A Law in the crisis of Empire* a cura de T. Honoré. Oxford 1998.

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum: Monumenta Germaniae Historicae. Scriptores rerum langobardicarum. Origo gentis langobardorum* edició a cura de G. Waitz, Hannover, 1878, 12-187.

Procopius. *Historia Bellorum: Historia de las guerras. Libros III-IV. Guerra vándala* edició a cura de F. A. García-Romero, Madrid, 2000.

Sidoni Apol·linar, *Gai Solii Apollinaris Sidonii. Epistulae et carmina: Monumenta Germaniae Historicae. Auctorum Antiquissimorum. Tomi VIII* edició a cura de C. Lutzjohann, Berlin 1887.

Victor de Vita, *Historia persecutionis Africae Provinciae sub Geiserico et Hunirico regibus vandalarum: Monumenta Germaniae Historicae. Auctorum Antiquissimorum. Tomi III* edició a cura de K. Halm, Berlin, 1879.

B) LLIBRES I ARTICLES

ABADAL, R. D', 1969, *Dels visigots als catalans*, Barcelona.

ARCE, J. 2005, *Bárbaros y romanos en Hispania, 400-507 A.D.*, Madrid.

BARTI, A., PLANA, R. 1989, Noves aportacions a l'estudi del jaciment romà de Llafranc, *Cypsela* VII, Girona, 137-146.

BARTI, A., PLANA, R., TREMOLEDA, J. 2004, *Llafranc romà*, Quaderns de Palafrugell 13, Palafrugell.

BOLÓS, J. M. 1999, El poblament rural i urbà. Un país de frontera, *Del romà al romànic. Història, Art, Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els s. IV i X* a cura de P. d Palol i A. Pladevall, Barcelona, 383-391.

BROGIOLO, G. P. 1996, Conclusioni, *La fine delle ville romane. Trasformazioni nelle campagne tra tarda antichità e alto medioevo*, Mantova, 107-110.

BURCH, J., GARCIA, G., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., VIVÓ, D., MIQUEL, I. 2006, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis 2. El Castellum*, Girona.

CAEROLS, J. 2001, El encuentro entre godos e hispanorromanos (un análisis filológico), *Atti del convegno internazionale. Cividale del Friuli*, Friuli, 199-238.

CAJA, M. J., COLOMEDA, N., FRIGOLA, J., MANZANO, S. 2002, L'excavació de la vil·la romana de Vilarenys (Vall-llobrega, Baix Empordà), *Sisenes Jornades*

d'Arqueologia de les Comarques de Girona, Sant Joan de les Abadesses, 195-199.

CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2003, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 5, Girona.

CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. 2004, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Col·lecció Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 6, Girona.

CASAS, J. 1986, Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà), *Estudis sobre Temes del Baix Empordà* 5, Sant Feliu de Guíxols, 15-77.

CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J. 1995, *La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*, *Estudis Arqueològics* 2, Girona.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2001-2002, La villa romana de Vilauba (Girona) durante la Antigüedad Tardía: continuidad o ruptura, *Salduie. Estudios de Prehistoria y Arqueología* 2, Zaragoza, 159-176.

CHAVARRÍA, A. 2004, Interpreting the Transformation of Late Roman Villas: The case of Hispania, *Landscape of Change. Rural Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln, 67-102.

CHAVARRÍA, A. 2005, Dopo la fine delle ville; le campagne spaniche in epoca visigota, in Brogiolo, G.P., Chavarría, A., Valentí, M. (ed.), *Dopo la fine delle ville. Le campagne tra VI e IX secolo*, Mantova, 271-294.

CODINA, F., JIMÉDNEZ, M. F., LLOVERAS, M. J., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L. 2004, La vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 201-212.

COLLINS, R. 1986, *España en la Alta Edad Media*, Barcelona.

COLLINS, R. 2005, *La España Visigoda (409-711)*, Barcelona.

CONSTANS, L. G. 1985, *Diplomatari de Banyoles*. Banyoles.

DELOGU, P. 1994, La fine del mondo antico e l'inizio del medioevo. Nuovi dati per un vecchio problema, in Francovich, A., Moyé G. (eds.), *La storia dell'alto medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia*, Firenze, 7-29.

D'ORS, A. 1960, *El Código de Eurico*, Roma-Madrid, 1960.

GARCIA, G. 2004, Excavacions a la plaça de la Catedral de Girona, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 347-354.

- GARCÍA MORENO, L. A. 1977, *Vincentius dux provinciae Tarraconensis*. Algunos problemas de la organización militar del Bajo Imperio en *Hispania*, *Hispania Antiqua* VII, 79-89.
- GARCÍA MORENO, L. A. 1989, *Historia de España Visigoda*, Madrid.
- GARCÍA MORENO, L. A. 2001, Las invasiones. La ocupación de la península, *Historia de España Menéndez Pidal*. Vol III-1. *España visigoda*, Madrid, 61-271.
- LEWIT, T. 2003, Vanishing villas. What happened to elite rural habitation in the West in the 5th and the 6th centuries AD?, *Journal of Roman Archeology* 16. 260-275.
- LÓPEZ QUIROGA, J., RODRÍGUEZ MARTÍN, M. 2002, El final de las villae en Hispania. La transformación de la *Pars Urbana* de las villae durante la Antigüedad Tardía. *Portugalia* XI-XII, Porto, 137-190.
- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., RAMÍREZ, A., SUREDA, M. 2000, *L'Hort d'en Bach. Del segle II abans de Crist a l'any 2000. La pervivència ininterrompuda d'un hàbitat a Maçanet de la Selva des de la baixa república romana fins als nostres dies*, Col·lecció Estudis i textos 7, Centre d'Estudis Selvatans, Maçanet de la Selva/Santa Coloma de Farners.
- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., FRIGOLA, J., MERINO, J. 2005, La necròpoli del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), in Nolla, J.M., Casas, J., Santamaría, P. (ed.), In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporie, Gerunda i Aquae Calidae*. *Estudi General* 25, Girona, 195-210.
- LÓPEZ, A., BALDOMÀ, M., CLUJA, M., ESTAN, I., GUMÀ, M., MARTÍN, A., NIÑO, V., SOLÉ, X., VIÑAS, J., ZUCCHITELLO, M. 2001, *Les excavacions de 1985-1989 i 1992 a la vil·la romana dels Ametllers, Tossa (Selva)*, Barcelona.
- MARQUÈS, J. M. 1994, *Concilis Provincials Tarraconenses*, Barcelona.
- NAVARRO, R. 1999a, Transformació de l'hàbitat, in Palol, P. de, Pladevall, A. (ed.), *Del Romà al Romànic. Història, Art, Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 118.
- NAVARRO, R. 1999b, El final dels assentaments de l'antiguitat tardana, in Palol, P. de, Pladevall, A. (ed.), *Del Romà al Romànic. Història, Art, Cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, 120-121.
- NAVARRO, R. 2005, La documentació arqueològica, *Història agrària dels Països Catalans. Volum I. Antiguitat*, Barcelona, 513-571.
- NIETO, F. J. 1993, *El edificio "A" de la Ciudadela de Roses (La Terra Sigillata Africana)*, Sèrie Monogràfica 14, Girona.
- NOLLA, J. M. (ed.), 2002, *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro, Castell-Platja d'Aro*.
- NOLLA, J.M. en premsa, Las villas tardías del nordeste peninsular, *IV Coloquio Internacional de Arqueología. Las villas tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*, Gijón 26, 27 y 28 de octubre de 2006, Gijón.
- NOLLA, J. M., CASAS, J. 1990, El material ceràmic d'importació de la vil·la de Puig Rodon Corçà, (Baix Empordà), d'època severiana a la baixa antiguitat, *Cypsela* VIII, Girona, 193-218.
- NOLLA, J. M., SANTAMARIA, P., SUREDA, M. 2002, Excavacions arqueològiques al Collet de Sant Estudi de Calonge, *Estudis sobre el Baix Empordà* 21, Sant Feliu de Guíxols, 87-112.
- ORLANDIS, J. 1988, *Historia del reino visigodo español*, Madrid.
- PALAHÍ, L., VIVÓ, D. 1994, Anàlisi estructural de la vil·la del Pla de l'Horta, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXXIII, Girona, 157-170.
- PALOL, P. DE, 1950, Los bronce del depósito hallado en el "Collet de Sant Antoni de Calonge" conservados en el Museo, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1948-1949 IX-X*, Madrid, 66-74.
- PALOL, P. DE, 1953, Cronología de los bronce del "Collet de Sant Antoni de Calonge" (Gerona), *Publicaciones del Seminario de Arqueología y Numismática Aragonesa* 2, Zaragoza, 39-68.
- PALOL, P. DE, 2004, *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica 22, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, Girona.
- PALOL, P. DE, 2005, Economía i societat del Baix Imperi i l'època visigoda, *Historia Agrària dels Països Catalans. Volum I. Antiguitat*, Barcelona, 483-511.
- PATÍÑO, C. 2002, *Les produccions musives de les vil·les suburbanes de Gerunda*, Universitat de Girona, Girona (trabajo de investigación de tercer ciclo).
- PUNSETI, D. 2005, La necròpoli rural de l'establiment romà de Raset de Baix (Cervià de Ter), In suo fundo. in Nolla, J.M., Casas, J., Santamaría, P. (ed.), In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporie, Gerunda i Aquae Calidae*. *Estudi General* 25, Girona, 176-190.
- PUNSETI, D., CABRA, J., TEIXIDOR, E., FUERTES, M. 2004, Intervencions arqueològiques programades a la vil·la romana de Raset de Baix (Cervià de Ter, Gironès), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 235-238.
- RODÀ, I. 2005, El mosaic de Bell-lloc, *Girona a l'abast*, VII-X, Girona, 213-223.
- SALRACH, J. M. 2004, *Catalunya a la fi del primer mil·lenni*, Lleida.
- TREMOLEDA, J., CASTANYER, P. 1993, La Quintana. Cervià de Ter, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 143.
- VIVÓ, D., PALAHÍ, L., NOLLA, J. M., SUREDA, M. 2006, *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae... Sed uitam faciunt*, Girona.
- ZUCCHITELLO, M. 1998, *Tossa. La formació d'una vila. El comte, l'abat i els tossencs*, Quaderns d'Estudis Tossencs 5, Tossa.